Л. Т. МАСЕНКО

МАНІПУЛЯТИВНІ СТРАТЕГІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ТЕЛЕБАЧЕННІ РАДЯНСЬКОЇ І ПОСТРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано використання спеціальних телевізійних стратегій з метою впровадження в масову свідомість стереотипу меншовартості української мови порівняно з російською. Маніпулятивні технології, що застосовувалися на телебаченні в УРСР, продовжують використовуватись і в пострадянській Україні. До них належать: обмежене використання української мови на більшості телевізійних каналів, популяризація суржику — мішаного українсько-російського мовлення, протиставлення двох мов за опозицією «високе / низьке», де роль міської, престижної мови відведено російській, а сільської, непрестижної — українській.

Ключові слова: маніпулятивні стратегії, русифікація, денаціоналізація, двомовність, змішування мов, суржик.

Русифікація й денаціоналізація українців у самодержавній і комуністичній Російській імперії відбувалися не лише шляхом заборон і обмежень у вжитку української мови, а й через спеціальні заходи, спрямовані на послаблення її культуротворчого потенціалу і впливу створеною нею культури. Особливою винахідливістю в цьому плані відзначалася комуністична влада. На відміну від царської, вона провадила асиміляційну політику не відверто, а приховано. Для зовнішнього світу комуністи декларували переваги своєї національної політики, проголошуючи на словах рівноправність усіх мов у СРСР, їх «небачений розквіт» і «гармонійність» взаємодії національних мов з російською. Водночас мовно-культурна асиміляція неросійських народів продовжувалася, лише набувала інших форм.

Потужне знаряддя русифікації радянська влада отримала з появою в 1950-х роках телебачення, яке, поряд з радіо, дало їй змогу посилити й прискорити процеси мовно-культурної уніфікації населення СРСР, що за часів Брежнєва втілилось у тезу про постання «нової історичної спільноти — радянського народу». Проте експансіоністські проекти Кремля, спрямовані на поширення свого політичного впливу в інших країнах, примушували владу терпіти присутність національних культур у республіках. Але місцеві культури в жодному разі не мали конкурувати на рівних з російською культурою, яка виконувала інтеграційну функцію злиття «братніх націй» у єдиний «радянський народ». І саме телебачення, що поєднує звуковий ряд з візуальним, давало владі великі можливості для застосування маніпулятивних технологій.

Використання спеціальних стратегій з метою впровадження в масову свідомість українців стереотипу меншовартості своєї мови і культури порівня-

© Л. Т. МАСЕНКО, 2013

но з російською ілюструють телевізійні практики, що застосовувалися в УРСР. Опис передач українського телебачення 1970-х років, яке тоді обмежувалося трьома каналами — центральним з Москви ЦТ і двома українськими з Києва — УТ-1 і УТ-2, можна знайти в книжці С. Цалика «Киев: конспект 70-х (Рассказы о повседневной жизни города и горожан)». Автор згадує тогочасне тематичне обмеження передач українських каналів на тлі значно розмаїтішого й цікавішого репертуару центрального телебачення. Ключові передачі обох українських каналів — «Сільський час», «Село і люди», «Сонячні кларнети» — були призначені для сільської місцевості, там вони й користувалися попитом. Кияни ж, як зауважує С. Цалик, іронічно називали УТ-1 «колгоспником», натомість дивилися цікаві програми з багатого репертуару центрального каналу — «Клуб кинопутешествий», «В мире животных», «Очевидное — невероятное», «Утренняя почта», «Вокруг смеха», «Кинопанорама», «Кабачок 13 стульев». Крім того, московський канал транслювали на годину — півтори довше, ніж український, а в 21.00 на всіх каналах СРСР, включаючи з УТ-1, передавали московську інформаційну програму «Время» [1].

Варто нагадати й ситуацію, що склалась у 1970-х — першій половині 1980-х років у царині художньої літератури. Якісний прорив, що його зробили молоді талановиті митці з руху шістдесятників, у 1972 р. місцева колоніальна адміністрація за наказом з Москви ліквідувала, заарештувавши активних його учасників і ввівши драконівську цензуру, крізь бар'єри якої могли пробитися до читача лише поодинокі якісні твори. Не дивно, що в переліку дефіцитних книжок, популярних у колах київської інтелігенції, С. Цалик не наводить жодної української, список обмежується виданнями російських авторів М. Булгакова, В. Аксьонова, Є. Євтушенка, А. Вознесенського, братів Стругацьких та інших, а також зарубіжних авторів у російських перекладах. Показово, що серед видань, які користувалися попитом на книжковому «чорному ринку», був і «Словарь русского языка» В. Даля [2].

Унаслідок цілеспрямованої репресивної політики московській владі таки вдалося вкоренити в ментальність значної частини українського населення — і то не лише людей з невисоким рівнем освіти, а й інтелігенції — переконання в неповноцінності української культури порівняно з російською. Так, ще на початку 90-х років авторитетний український філософ на сторінках московського журналу заявляв, що передплачує лише російські журнали «Новый мир», «Знамя» та інші й ігнорує українські, бо вони нецікаві. «Проблема повинна розв'язуватися на рівні створення такої україномовної культури, яка буде конкурентноспроможною», — зазначав філософ. Полемізуючи з такою позицією, О. Рибалко, історик культури, головний редактор «Пам'яток України» писав: «Прикро і гірко. Подумалося: чи так уже відрізняються од наших видання хоч би тих же прибалтів, чи такі вже вони всуціль цікаві, надто для їхньої рафінованої інтелігенції. Але ж там така проблема немислима, і, очевидно, тому, що не існує такої характерної для багатьох в Україні роздвоєності між рідною і російською (часто ще ріднішою) культурою» [3].

Існує ще одна підступна телевізійна технологія, яку застосовують маніпулятори людською свідомістю в умовах конкуренції двох мов, а саме таку си-

[1] *Цалик С.* Киев: конспект 70-х (Рассказы о повседневной жизни города и горожан).— К., 2012.— С. 250–251.

[2] Там же.— С. 107–108.

[3] *Рибалко О.* «Я вам честно признаюсь…» // Правдиве українське серце. Олександр Рибалко /Упоряд. І. Гирич та К. Рибалко.— К., 2010.— С. 349.

туацію створила в нас імперська мовна політика. Щоб сформувати в людей, які некритично сприймають телепродукцію, потрібне асиміляторам ставлення до мов, які конкурують, треба в одному телесюжеті протиставити їх за обговорюваними темами і соціальним статусом персонажів, які говорять різними мовами. Протиставлення двох мов вибудовується за опозицією «високе / низьке, престижне / непрестижне, нормативне / ненормативне». Така стратегія була впроваджена в радянський час у комічному телевізійному дуеті Тарапуньки і Штепселя, в якому Тарапунька грав роль суржикомовного дурника, а Штепсель — розумного й розважливого російськомовного партнера, що керував поведінкою Тарапуньки, постійно виручаючи його з халеп, у які той потрапляв через свою недоумкуватість. У такий спосіб українська мова Тарапуньки, роль якої виконувало мішане мовлення, скалічене впливом на нього російської, протиставлялась останній як мова ненормативна й смішна порівняно з «нормальною» і престижною російською. Призначенням цього гумористичного дуету було непомітне нав'язування масовій людині відповідного сприйняття двох мов і ставлення до них.

Як не прикро це визнавати, але нинішнє телебачення в Україні стало потужним джерелом продовження русифікації українського населення, що блокує формування цілісної української нації. Розроблені в радянський період маніпулятивні практики почали особливо інтенсивно впроваджуватися на телевізійних каналах з кінця 1990-х років, коли вони перейшли у власність до компрадорської буржуазії, якій національні інтереси абсолютно чужі, ба більше, деколонізація й декомунізація інформаційно-культурного простору країни загрожує їм втратою панівних позицій у суспільстві.

У цій ключовій для зміцнення державної незалежності царині патріотична частина суспільства виявила несолідарність і слабкість, оскільки не тільки не спромоглася організувати протидію небезпечним процесам тотальної втрати телебачення як найдієвішого засобу популяризації української культури, історії, національних цінностей, але навіть не змогла впродовж усіх двадцяти років домогтися українізації державного каналу.

Нині і без спеціальних досліджень очевидно, що на телебаченні України панує мова й продукція російської культурної індустрії. Але можна навести й конкретні дані моніторингу восьми провідних каналів, який провели волонтери громадського руху «Простір свободи» в жовтні 2012 року. Моніторинг тривав 64 години. Українська мова звучала на каналах близько 28 % часу, стільки ж було відведено двомовним програмам, решта ж 44 % належала російськомовним [4].

І проблема не лише в кількісному переважанні російської мови на нашому «не своєму» телебаченні, хоча й ця обставина сама по собі гальмує процес розширення сфер уживання літературної української мови. Ще загрозливішим для морального здоров'я нації є застосування розроблених ще в тоталітарній радянській системі стратегій приниження української мови, консервації у свідомості масової людини стереотипу її маргінальності й меншовартості.

Суперечить телевізійній практиці суверенних країн запрошення на роль ведучих у політичних ток-шоу громадян інших країн, які не володіють державною мовою. Ані Савік Шустер, ані Євгеній Кисельов не обтяжують себе вивченням державної мови України і знанням її культури. Зрештою, Є. Кисельов відверто висловлював своє бачення України як «провінції біля моря».

[4] http://www.dobrovol.org/.

Чиєї провінції, здогадатися не важко. Але саме таких ведучих потребують власники телеканалів, які їх запрошують.

Звичними на наших каналах стали програми з двомовними ведучими або членами журі на всіляких розважальних ток-шоу, що формуються з кількох російськомовних осіб із вкрапленням одного аборигена, який говорить українською. На унікальність цієї української практики застосування білінгвізму в засобах масової інформації вже звертали увагу фахівці. Таке «шизофренічне» використання двомовності зауважив під час перебування в Україні мовознавець Юрій Шевчук, який викладає українську мову в Колумбійському університеті США. Ось що він сказав з цього приводу в інтерв'ю, записаному на його батьківщині, в Рівному: «Щодо новітніх внутрішніх чинників тиску на українську мову, то не можу не згадати такого новаторства теперішніх русифікаторів, як штучно створена "лінгвістична шизофренія", коли через засоби масової інформації людям нав'язують думку про те, що одночасно говорити двома мовами природно. У одній передачі впродовж п'яти хвилин можуть звучати дві мови! Я досліджував схожі в мовному плані регіони — Квебек, Каталонію, Пуерто-Ріко — ніде не показують на телебаченні програм, де одночасно говорять двома мовами, причому жодною не говорять правильно!» [5].

Щоправда, останнім часом мода на мовну суміш видозмінюється. Ведучі-білінгви поступаються місцем одномовцям, але, звичайно ж, не україномовним, а російськомовним. Але в текст, виголошений російською, коли-не-коли вставляється одне українське слово чи фраза. У такий спосіб у свідомості глядачів українська мова фіксується не як окрема самостійна мова, а як лексичний ресурс російської на кшталт її вологодського чи тверського діалекту. Ця технологія також належить до арсеналу засобів «злиття братніх мов», що його обіцяла нам у щасливому майбутті людства програма КПРС. А тим часом вона «зливає» на телевізійних каналах країни державну мову.

Але й «чисту» російськомовну партію, без домішок «малоросійського наріччя» московські гості часом використовують для реанімації в місцевих провінціалів ностальгійних почуттів за втраченим у 1991 р. спільним домом буття. Так, Максим Галкін під час проведення в парі з Володимиром Зеленським новорічної розважальної програми на «Інтері» час від часу вставляв у своє мовлення слова «наша страна», не уточнюючи, яку ж «страну» він має на увазі. А варто нагадати, що за радянської доби таке словосполучення дозволялось уживати лише стосовно території всього Радянського Союзу, називати «нашою країною» будь-яку з союзних республік цензура суворо забороняла.

У серіалах, які продукуються не лише в Росії, а й на нашій території, поширилась мода протиставляти українську мову російській як засіб спілкування відсталих нецивілізованих селян на тлі «продвинутих» російськомовних мешканців міста. «Просвітити» селян і залучити їх до цивілізації може лише «вища каста» російськомовних. Як писав режисер Леонід Мужук у «Слові Просвіти», саме в такому ракурсі зображено мешканців села Обухівського району в серіалі «Сусідські війни», який демонстрував канал «1+1». Серіал був створений у вигляді ігрової постановки, підробленої під документальну правду. Сюжет вибудовувався навколо історії сварок селян з приводу установки біотуалету. Все,

[5] http://www.ogo.ua/articles/view/2012-07-08/34283.html.

що стосувалося туалету та його вмісту, велось українською мовою, натомість мирила селян російськомовна містянка, роль якої грала Руслана Писанка [6].

Такий самий стиль стосунків між україномовною, а точніше — суржикомовною сільською громадою і російськомовним міським «цивілізатором» демонструє скетч-шоу «Рюрики» на каналі ICTV. Дія серіалу відбувається в селі, мешканці якого зображені малокультурними, обмеженими людьми, інтереси яких зосереджені переважно на пошуках випивки. Роль освіченого, цивілізованого персонажа належить учителеві, якого після закінчення вишу направили в сільську місцевість викладати історію (!). Учитель, звичайно ж, як того вимагають канони «незалежного» українського телебачення, російськомовний. І саме до нього постійно звертаються селяни за порадами, бо самотужки розв'язати свої проблеми вони неспроможні.

І, нарешті, розглядаючи маніпулятивні телевізійні стратегії, не можна не згадати й спосіб використання суржику — українського мовлення, скаліченого впливом на нього російської — на популярних каналах. Не випадково символом нашої держави стала не котрась з красунь-акторок, як, наприклад, Бріжит Бардо у Франції, а Вєрка Сердючка — перевдягнений у жінку клоун, що говорить змішаною напівукраїнською-напівросійською говіркою. Факт сам по собі глибоко символічний, бо він віддзеркалює роздвоєний стан свідомості значної частини української людності.

Але якщо образ Сердючки, хоча й не сприяє вихованню поваги до української мови, все ж має якийсь елемент комічної привабливості, то вже втіленням крайнього ступеня україномофобії слід вважати образ Віталькі в серіалі, що його демонструє канал ТЕТ.

Актор, який його грає, створює на рідкість потворний образ. Віталька — неохайний хлопець з огидною зовнішністю. Схиблений на сексі, він постійно чіпляється до дівчат. Не маючи жодних шансів на успіх, недоумок повсякчас наражається на зневагу, глум і обурення з боку оточення. Говорить Віталька такою ж огидною, як він сам, мовою. Ущербність скаліченого напівукраїнського мовлення Віталькі актор ще й увиразнює, потворно розтягаючи рот. Усі інші численні персонажі цього скетчу, крім матері Віталькі, такої ж недоумкуватої почвари, як і він, говорять стандартною російською мовою. Жодного персонажа, який би говорив літературною українською, в серіалі немає, відтак носіями буцімто української лишаються придуркуватий Віталік з такою ж неповноцінною матір'ю.

Через майстерно сконструйований портрет Віталькі, мовно протиставлений російськомовному оточенню, у підсвідомість глядачів (а серіал має успіх переважно серед дівчат) вводиться образ української мови як мови неповноцінних маргіналів.

Цей серіал є ніби візуальним унаочненням поглядів на державну мову, властивих деяким представникам правлячої партії. Наприклад, депутат луганської обласної ради Р. Мірошник 6 липня 2012 р. під час обговорення закону «Про засади державної мовної політики» С. Ківалова та В. Колесніченка висловлювався про державну мову в такому дусі: «Получается, что на этом языке (украинском. — *Л. М.*) , если мы растим своих детей, то мы лишаем их всего, мы растим просто недорассу — людей, которые просто лишены огромного

[6] *Мужук Л.* «Наше» кіно і телебачення : Писанка з біотуалетом // Слово Просвіти.— 2011.— 12–18 трав.

объема знаний, которые приходят на русском языке, на английском, на другом» [7].

Цікаво, що, за інформацією сайту «Телекритика», на скетч «Віталька» надійшла скарга в Національну комісію з питань захисту суспільної моралі. Проте жодних порушень моралі й приниження гідності українців члени Комісії в цьому скетч-шоу не помітили [8]. Якщо антиукраїнської маніпуляції недобачають доктори й кандидати наук, які входять до Комісії, то тим паче не помітять її тінейджери, для яких, власне, й призначено цей витвір кіномистецтва. Упевнена, що не одну молоду людину образ Вітальки переконає, що «по-украински — это некрасиво». Оскільки така, прихована за розважальними телекартинками, пропаганда значно ефективніша за дидактичні повчання, змінити сформований телебаченням погляд на непрестижність української мови буде нелегко навіть відданим своїй справі педагогам.

Таким чином, провідні телевізійні канали нашої країни інтенсивно працюють на відчуження українців від їхньої культури. Неспроможність тих, від кого залежала державна мовно-культурна політика впродовж усіх двадцяти років, захистити свій інформаційно-культурний простір призвела до втрати суверенітету в цій царині, ключовій для формування цілісної нації. Адже, як писав свого часу Дж. Мейс у газеті «День», «ніхто не має нічого проти російської культури чи мови, але доки українська мова залишатиметься другорядною в очах самих українців, ця нація ніколи не буде єдиною» [9]. Нині ж на більшості українських телевізійних каналів господарюють провідники «Русского мира», закладаючи міну уповільненої дії під фундамент Української держави.

L. T. MASENKO

MANIPULATIVE STRATEGIES OF UKRAINIAN LANGUAGE DISCRIMINATION ON TELEVISION OF SOVIET AND POST-SOVIET UKRAINE

The article discusses TV media strategies applied for infusion into the mass consciousness of a stereotype of inferiority of the Ukrainian language as compared to Russian. Major manipulative technologies having been used on USSR television are still applied in post-Soviet Ukraine, among them: limited use of Ukrainian ot the majority of television channels, popularization of the mixed Ukrainian-Russian language called surzhyk, opposition of the two languages as "high" and "low" with the role of urban, prestigious language being granted to Russian, while the place of rural language of low prestige is given to Ukrainian.

Keywords: manipulative strategies, russification, denationalization, bilingualism, language mixing, surzhyk.

[7] Цит. за: *Руда О.* Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі.— К., 2012.— С. 74.

[8] http://www.telekritika.ua/news/2013-01-31/78676.

[9] *Мейс Дж.* Післягеноцидне середовище // День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л. Івшиної.— К., 2005. — С. 157.